

MARC VAN ZOGGEL

‘Mensen hebben meer dan één binnenkant’. De kannibaal en de moraal in Bart Koubaas *De leraar*

Bart Koubaa, *De leraar*. Querido, Amsterdam, 2009.

MET *DE LERAAR* DRUKT BART KOUBAA zijn neus nadrukkelijk aan het venster van de actualiteit. Bovendien is hij niet te beroerd dat raam flink in zijn sponningen te laten trillen. Met een oeuvre dat meer en meer de experimentele kant op ging, mag zijn huidige engagement wel enigszins verrassend worden genoemd. Koubaa debuteerde in 2000 met *Vuur*, een sympathieke roman over een zigeunerfamilie. In 2005 verscheen opvolger *Lucht*, een sprookjesachtige Japannovelle. Hoe de titels van Koubaas volgende twee boeken zouden luiden, leek vervolgens een kwestie van invullen. Na *Lucht* kwam echter *Het gebied van Nevski* (2007). In dat boek was een man aan het woord die moeite had zich coherent uit te drukken, als gevolg van een hersenaandoening die hij kreeg nadat hij door het ijs was gezakt. Het element water speelde zo toch een belangrijke rol in dit taalexperiment. In *De leraar* zit het woord ‘aarde’ verborgen, wat misschien de op het eerste gezicht wat zouteloze titel verklaart. Het element is in ieder geval expliciet aanwezig in het motto dat voorafgaat aan de daadwerkelijke tekst. Het betreft een kort verhaal van Franz Kafka, getiteld ‘De bomen’: ‘Want wij zijn als boomstammen in de sneeuw. Schijnbaar staan zij er maar bovenop en met een licht duwtje moest je ze eigenlijk weg kunnen schuiven. Nee dat kan je niet, want ze zijn vast met de aarde verbonden. Maar kijk, zelfs dat is slechts schijnbaar.’ De lezer is gewaarschuwd: in deze roman is niets wat het aanvankelijk lijkt.

Tussen hypocrisie en empathie

Hoofdpersoon en verteller in *De leraar* is De Kraai, een vierenvijftigjarige docent Nederlands op een beroepsschool voor automechanica, lassen, elektriciteit en houtbewerking. Zijn bijnaam heeft hij wellicht gekregen vanwege zijn zwartglanzende haar (9). De Kraai vertoont alle kenmerken van een afgeleefde, van zijn opvoedkundige idealen beroofde leraar.

905 'Iedere leerling die me overtreft is een overwinning' (56), met die gedachte was hij als jonge, bevlogen hemelbestormer het onderwijs ingegaan. Maar de dromen zijn vervlogen met de jaren. Daar zijn hoofdzakelijk twee redenen voor: de teloorgang van het onderwijssysteem en de 'nieuwe mondigheid' van de, veelal allochtone, jeugd. Het onderwijs is verkocht aan de commercie en een instrument in de jacht op overheidssubsidies geworden. De directie stuurt niet gauw een leerling van school, 'omdat leerlingenaantallen voor een school even belangrijk zijn als kijkcijfers voor een televisiezender' (16). De 120 hoofdstukken die *De leraar* telt, verwijzen naar Markies de Sades *120 dagen van Sodom*. De ondertitel van dat werk is 'De school der losbandigheid', wat weer een treffende typering is voor de school waarop De Kraai werkzaam is. Geweld en afpersing regeren het schoolplein en de drugshandel tiert er welig. De leerlingen verdienen meer geld dan de leraren en rijden in grotere auto's. Ze spreken en schrijven nochtans gebrekkig Nederlands en kunnen nauwelijks lezen (15). Wanneer De Kraai een opdracht heeft bedacht waarin twintig spreekwoorden en gezegden in tweeën zijn gehakt en waarbij zijn leerlingen de beide helften moeten verbinden, heeft een van hen aan het eind van de les slechts één lijntje getrokken: 'Oost, West, tikt het nergens.' (96) 'Zonder twijfel het beste wat ik in jaren gelezen heb', is het cynische commentaar van De Kraai.

Is het de generatiekloof? Het onvermogen van de leraren om aan te klampen bij de moderne tijd? Volgens De Kraai niet: 'Vroeger was lesgeven aangenamer dan nu, en geloof me: ik ben geen oude zak geworden.' (27) Vroeger waren er kwajongens, tegenwoordig hebben ze ADHD, want voor zulke leerlingen krijgt de school subsidie. Vroeger werd er zo nu en dan een tik uitgedeeld aan een hardhorende leerling, tegenwoordig wordt de docent daarvoor geschorst en slaan de leerlingen er al op wanneer ze iets te lang worden aangekeken (41). 'Veel leerkrachten gaan eraan onderdoor, veel gezinnen sneuvelen [...]. Ieder van ons probeert zich erdoorheen te slaan, zichzelf te redden, het gaat om uren maken en zo snel mogelijk weer weg zijn, van vakantie tot vakantie leven, aftellen.' (10-11) En dan volgt de uitsmijter van De Kraai, die in het hele verhaal regelmatig in subtiele variaties terugkeert: 'Er zijn scholen waar het anders is, maar daar geef ik geen les.' Een verstikkende vergadercultuur, ver van de praktijk afstaande ordonnanties vanuit Brussel ('parels van dossiers die men in een zwijnenstal werpt' (32)), leerlingen die het aan respect voor hun docenten ontbreekt, de wetten van de straat die de wetten van het klaslokaal zijn geworden: het is alles kommer en kwel in het beroepsonderwijs en in de maatschappij. 'Ze zeggen dat we trots mogen zijn op ons onderwijssysteem. Neem de tram als de school uit is en je zult zien hoe trots je kunt zijn.' (16)

Tot zover de bekende geluiden over het onderwijs en de multiculturele samenleving. We kennen ze uit de krant of uit persoonlijke ervaring. Toch graaft Koubaa dieper in de materie. De Kraai beweegt zich bij nader inzien tussen twee polen: hypocrisie en empathie. Hij geeft af op het onderwijssysteem, maar is zelf een schakel in de keten: ‘Mijn leerlingen halen het altijd met de hakken over de sloot omdat ik ze te veel punten geef. Het is simpel: ik zie ze liever gaan dan komen.’ (152) Hij beklagt de wankele gezondheid van de allochtonen, maar neemt zelf liever de auto dan de fiets, om gezondheid en leven niet ‘op het spel te zetten’ (18). Als leraar Nederlands zou hij eigenlijk de literatuur moeten bijhouden, maar hij raakt niet verder dan de krant. Cultuur is sowieso niet aan hem besteed: ‘Waarom zou ik duizenden kilometers moeten afleggen om die klotepiramides te zien als ik ze al duizend-en-één keer op televisie heb gezien?’ (117)

Toch is er soms ook medeleven met de moeilijke omstandigheden waarin zijn allochtone leerlingen moeten opgroeien: ‘Als ik mij iets ten doel stel is het de ellende waarmee de gemiddelde zeventienjarige uit mijn klas te maken heeft, draaglijk te maken.’ (13) De Kraai neemt het soms voor zijn pupillen op, zeker als ze geconfronteerd worden met ‘het oordeel van buitenstaanders’. De mening van de man in de straat en de prietpraat van de populisten stuiten hem nog meer tegen de borst dan de agressieve mondigheid van de leerlingen zelf. Want ‘zij die het het beste kunnen uitleggen verdienen het meest, niet de beste vaklui’ (121). De taalarmoedige leerlingen hebben dit goed in de gaten: ‘Die met het grootste smoel zijn baas.’ De vraag is echter in hoeverre ook aan Kraais empathie weer de hypocrisie ten grondslag ligt. ‘Ik heb voor het eerst van mijn leven extreem-rechts gestemd’, staat er plotseling (189). Net zoals het gros van de leerkrachten dat heeft gedaan, overigens. Het is typerend voor de vicieuze cirkel die in werkelijkheid nog maar al te vaak het integratiedebat gijzelt: de docenten — en kiezers in het algemeen — glijden steeds verder naar rechts, naar eigen zeggen door de dagelijkse schade en schande wijs geworden, terwijl de allochtone leerlingen zich miskend voelen in een verrechtsende samenleving waarin zij ‘als de oorzaak van onveiligheid worden gebrandmerkt’ (121). Gevolg is een nog agressiever en onaangepaster gedrag hunnerzijds, waardoor de kloof groeit. Ieder ziet zich in zijn eigen gelijk bevestigd. Het vuur wakkert aan en pogingen om het uit te blazen, poken het alleen maar op.

Een diep menselijke aangelegenheid

De leraar is meer dan een geëngageerde tendensroman die de vinger met precisie op de tijdgeest legt, zoals Robert Anker dat eerder, met betrekking tot hetzelfde thema, al deed in *Hajar en Daan* (2004). *De leraar* is niet in de laatste plaats ook een psychologische roman. De Kraai heeft

een groter verhaal te vertellen. Hij komt uit een gebroken gezin: zijn vader verdween met de noorderzon, een paar maanden voor de zesde verjaardag van zijn enige zoon. Als een hond werd de kleuter ooit door zijn vader achtergelaten in het bos, dronken en schuddebuikend van het lachen kwam de schurk zijn zoontje uren later weer ophalen. ‘Ik was hem niets waard, ik was een blok aan zijn been.’ (154) Met zijn moeder had De Kraai een diepe emotionele band. Ze luisterden samen naar Rachmaninov en speelden schaak. Haar dood, aan het begin van de roman, grijpt hem erg aan. Een tweede persoonlijke tegenslag volgt snel: bij De Kraai wordt een agressieve vorm van prostaatkanker geconstateerd. Een week na de crematie van zijn moeder roept een leerling naar De Kraai: ‘dat was nogal een *ver-assing* zeker, meneer’ (37). Dat doet zeer, maar hij heeft een machtiger wapen: ‘Zij die mijn moeders naam door het slijk halen zal ik een voor een uitroeien door hun de toegang tot de taal te ontzeggen.’ (229) Het persoonlijke is politiek geworden, ook in deze roman, maar het politieke keert gaandeweg meer en meer terug naar het persoonlijke.

De taal van De Kraai is een onopgesmukte, directe taal. Die staat in contrast met het opmerkelijke eerste hoofdstukje. Hierin beschrijft een ‘versleten vogelverschrikker’ hoe een vogel met een zwarte snavel met wederzijds goedvinden op de verschrikker was neergestreken, tot de vogel plotseling een stuk uit zijn hart pikte en wegvloog. Hij wist zich uit de aarde te trekken en de achtervolging op de vogel in te zetten, nu zelf getooid met een snavel. ‘Op mijn persoonlijke tijdlijn wordt die dag als “het voorval” gemarkeerd’, zo eindigt het hoofdstuk (7).

Dit ‘voorval’ is een terugkerend motief in de roman, zonder dat onmiddellijk duidelijk wordt wat er precies gebeurd is. De suggestie wordt gewekt dat enkele leerlingen een uit de hand gelopen grap hebben uitgehaald met De Kraai. Pas aan het slot wordt opheldering verschaft. Dat het voorval ingrijpende gevolgen moet hebben gehad voor de psyche van De Kraai, is dan inmiddels wel helder geworden. De leraar geeft zichzelf steeds meer bloot en we willen weten wat het verhaal van deze man is, wat hem beweegt, waar hij op uit is. Naast ‘het voorval’ is ‘mijn leerling’ een terugkerende frase. Het blijkt dat De Kraai een leerling heeft uitgekozen om persoonlijk door hem onderwezen te worden. Aanvankelijk lijkt er weinig aan de hand. Ze kijken films en eten gezamenlijk. Wel wordt al gauw de suggestie gewekt dat de leerling permanent in huis is bij De Kraai en dat hij is ondergebracht in diens kelder. Een onbestemd gevoel blijft in het vervolg sudderen in de onderbuik van de lezer. De Kraai verantwoordt de relatie die hij tot zijn leerling heeft met een beroep op ouderwetse Bildung: ‘Omdat ik de wereld niet kan veranderen heb ik één leerling, als ik hem onze normen en waarden kan meegeven kan hij ze verspreiden als een profet. Ik zal hem leren met twee

woorden te spreken, te buigen en respect te hebben voor wat wij verwezenlijkt hebben, voor onze cultuur en ons bezit. Dat is mijn taak.’ (113) Ronduit bescheiden stelt hij zichzelf op wat betreft de inspanning die hij levert: ‘Ik heb tenminste een leerling voor wie ik zorg; ik doe iets maar ik wil er niet mee uitpakken; ik loop niet graag te koop met mijn engagement’ (140). Deze woorden krijgen plotsklaps een wrange bijmaak als De Kraai haast achteloos vertelt hoe hij na een bezoek aan de kelder zijn geslacht wast (168). De lezer realiseert zich met een schok wat er werkelijk aan de hand is.

De ware aard van De Kraai openbaart zich. Ronduit schokkend is het hoofdstuk waarin hij kil verslag doet van sinterklaasavond met zijn leerling. De jongen had een opmerking gemaakt die niet in goede aarde was gevallen. De Kraai maakt de kettingen rond de polsen van de jongen vast aan de muur en verkracht hem: ‘Hij snikte en moest overgeven, het was zijn eigen schuld; wie braaf is krijgt lekkers, wie stout is de roe.’ (236) Waarom heeft De Kraai juist deze jongen gekozen? Het heeft alles te maken met ‘het voorval’. De ultrakorte, cursief gedrukte hoofdstukjes die verspreid door de roman voorkomen, fungeren als flarden herinnering aan het gebeurde. Het blijkt dat De Kraai bij binnenkomst in het leslokaal door twee leerlingen is overweldigd. De een hield hem vast en de ander trok broek en onderbroek van De Kraai omlaag. Vervolgens werd een foto van twee copulerende mannen getoond. Een derde leerling filmde alles. Het filmpje werd op YouTube gezet, zodat de halve wereld de gepijnigde, halfnaakte leraar kon bekijken. Vanaf dat moment slaan de stoppen pas echt door bij De Kraai.

Het laatste van de 120 hoofdstukken van *De leraar* is verreweg het merkwaardigst. In een soort journalistiek verslag is niet langer De Kraai aan het woord, zijn zaak wordt nu uit de doeken gedaan door iemand anders. Wie dat is, blijft onduidelijk. De verhaalde feiten zijn nog gruwelijker dan uit het relaas van De Kraai zelf op te maken was. Hij blijkt in totaal twaalf personen te hebben vermoord en versneden. Het overgrote deel van hun organen heeft hij al opgegeten.

Het laatste hoofdstuk haalt veel onderuit. Een krachtig aspect van de vertelsituatie waarin De Kraai het woord voerde, is het suggestieve, het onderhuidse. De lezer wordt meer en meer het verhaal ingezogen, een effect van het eenzijdige vertelperspectief. Steeds wordt er een tip van de sluier opgelicht, zonder dat helemaal duidelijk wordt wat ‘het voorval’ inhoudt, wat er precies met de ‘leerling’ gebeurt en wat de ware aard van De Kraai is. Zijn kannibalisme dringt zich op den duur wel op de voorgrond. Hij eet hersenen die hij wegspoelt met een glas oude port (237), een regelrechte allusie op de mensenetende psychopaat Hannibal Lecter, zo meesterlijk vertolkt door Anthony Hopkins in *Silence of the Lambs*: ‘I ate his liver with some fava beans and a nice Chianti.’ Omdat

909 het allemaal zo zakelijk en terloops door De Kraai wordt verteld, is het schokeffect des te groter.

In het uiteindelijke verslag wordt niet alleen ingegaan op de gruweldaden van De Kraai, maar ook op de antropologische en culturele achtergronden van kannibalisme. Een zeer curieuze frase aan het eind van het hoofdstuk werpt de prangende vraag op wie hier nu eigenlijk aan het woord is. Het is onbegrijpelijk, stelt de verteller, dat misdadig kannibalisme in een beschaafde wereld als de onze steeds vaker voorkomt, want 'ieder van ons die ooit menselijke hersenen geproefd heeft zal het met me eens zijn: rauw of gebakken verschillen ze nauwelijks van de smaak van schapenhersenen' (282-283). Ieder van ons die ooit menselijke hersenen heeft geproefd? Er is hier opnieuw een kannibaal aan het woord, moet de conclusie zijn. In ieder geval iemand die op één lijn zit met De Kraai. Die vertelde eerder immers dat hij ooit bij een kookcursus heeft geleerd 'de hersenen uit een schapenkop [te] halen' (21). Dat sluit ook aan bij de opmerkingen die de verteller maakt over de status van de werkelijkheid en de taal; ze stemmen bijna letterlijk overeen met die van De Kraai zelf. De objectieve waarheid bestaat niet, zo luidt de eerste particuliere les voor zijn leerling, elk geval is bovendien uniek en de taal schiet altijd tekort, is een gebrekkig instrument om iets over de werkelijkheid mee te delen. In het slothoofdstuk valt veel op zijn plek, maar de laatste zinnen fungeren als de laatste ferme klap die voor nog aardig wat losschietende schroeven zorgt: 'onze taal is veel te arm om kannibalisme volledig te doorgronden. Evenals terrorisme is het een diep menselijke aangelegenheid waarover het laatste woord nog niet geschreven is.' (283) Een mysterieus slotakkoord dat tekenend is voor deze overdonderende en ontregelende roman.

De dubbele moraal

De familiegeschiedenis van De Kraai maakt zo nu en dan een wat gezochte indruk. Alsof Koubaa het niet aandurfde de ontsporing van zijn leraar geheel en al op het conto van de treiterende 'Marokkaantjes en Turken' (110) en de maatschappelijke ontwaarding van zijn beroep te schrijven. Aan de andere kant verschaft deze keuze wel meerdere interpretatiemogelijkheden. Lezen we het verhaal van een man die door een jeugdtrauma ontspoot of door zijn leerlingen? Ik meen dat het ene element het andere versterkt. De zoektocht naar de oorsprong van de morbide neigingen van De Kraai tilt zijn geval uit boven de dagelijkse praktijk van de kleine terreur op scholen.

Vlak voor hij hem vermoordt, schrijft De Kraai een brief aan zijn leerling. Daarin vertelt hij over de vogelverschrikker en de kraaien. De vogelverschrikker komt voort uit een luguber gebruik. Vroeger hing men namelijk in sommige rurale gemeenschappen rottende lijken aan een

910 kruisvormig stuk hout op de akker. De kraaien kwamen erop af en vraten de botten kaal. Zij werden beschouwd als afgevaardigden van de hemel die de dode zielen mee naar boven namen door ze op te eten. De Kraai wil opstijgen als zo'n vogel, de boodschapper zijn tussen aarde en hemel: 'Vlees en ingewanden heb ik doorgeslikt, niet alleen dat van anderen. Ik heb geloofd het goede te doen in de hoop de ziel van mijn leerling mee te kunnen nemen naar de hemel en hem daar van een plaats te verzekeren, naast die van mijn moeder.' (250) Hij is uiteindelijk niet de kraai maar de vogelverschrikker uit het eerste hoofdstuk. Een trauma schoot wortel in het bos toen hij er als kind werd achtergelaten door zijn vader. De dood van zijn moeder en de daaropvolgende vernedering door zijn leerlingen gaven hem de kracht zichzelf uit de grond te trekken om de finale wraakactie in te zetten.

Het is daarom niet de hemel waar De Kraai naar opwiekt, het is de aardse hel die hem ketent. De Kraai verwijst niet voor niets enkele keren naar Sartre: 'Misschien moest Sartre juist naar de wc toen hij zijn beruchte "de hel zijn de anderen" in een Parijs café toevertrouwde want hij is er duidelijk "en wijzelf" aan vergeten toe te voegen: diarree waarschijnlijk.' (221) De kanker vreet De Kraai van binnenuit op, en omdat 'de leerlingen voor een groot deel verantwoordelijk zijn voor mijn kanker' (211) vreet De Kraai een leerling op, om het eens heel cru te formuleren.

Menno ter Braak schreef ooit dat Bordewijks *Bint* was geschreven uit de 'lerarenmoraal' en Vestdijks *Terug tot Ina Damman* uit de 'leerlingenmoraal'. *De leraar* handelt over de dubbele moraal: 'Mensen hebben meer dan één binnenkant.' (112) Het zijn ironische woorden van een man die in het laatste hoofdstuk als 'schizofreen' wordt gediagnosticeerd. Maar de implicatie is dat de dubbele moraal wel de moraal van tegenwoordig is: 'Sartre [...] is het toonbeeld van de moderne moraal: voor de ogen van de wereld de Nobelprijs voor de literatuur weigeren en een paar jaar later via allerlei achterpoortjes toch aan het geld proberen te geraken.' (221-222) De politiek, leraren en leerlingen, de zachtaardigen en de kwaadaardigen, allen zijn onderworpen aan een dubbele moraal. Want ook de grootste filantroop zou andere mensen niet helpen als hij daar niet zelf ook gelukkig van werd. Op het achterplat wordt *De leraar* aangeprezen als 'een *Bint* van de eenentwintigste eeuw'. De vergelijking doet me meteen denken aan het befaamde credo van directeur Bint dat de leraar niet moet dalen, maar de leerling klimmen. In Koubaas roman zijn ze geklommen, de leerlingen. Sterker nog: ze zijn boven hun leraar uit geklommen.

Misschien is dat in werkelijkheid niet op alle scholen zo, maar op die scholen geeft De Kraai geen les.